

ՅԱԿՈԲ Դ. ԿԹՂ. ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ

ԵՒ ՀԱՅ ԼԻՎՈՐՆՈՆ

(ԺԷ. ԴԱՐ)

(Շար. «Բազմավեպ», 1993, քիւ 1-4, էջ 33-48)

1669 Օգոստոս 28-ի թուղթին մէջ, Ֆիրենցէի Առաք. նոնսը հետեւեալ տեղեկադրական նօթերը կու տայ Լիվորնոյի հայ գաղութի մասին. «Հայերը 25 տարիներէ ի վեր պաշտամունք կը կատարեն այս քաղաքը իրենց ազգակից քահանաներուն միջոցաւ»:

Ինչ որ մեզ կը տանի 1644-45 թուականին շուրջը: Ծանօթ է թէ խաչատուր վրդ. Կեսարացի, Նոր Զուղայի Առաջնորդը, Յովհաննէս վրդ. Զուղայեցին Լիվորնոյ ղրկած էր 1640 թուին շուրջ, որպէսզի տպագրական արհեստին մէջ հմտանայ: Սա 1640-1647 տարիները Իտալիա անցուց. օգնութեամբ հայ վաճառականներուն 1643-44 թուին Սաղմոսները տպեց:

Ըստ այսմ, Լիվորնոյի հայ գաղութին հոգեւոր հոգը ԺԷ. դարուն քառասունական թուին՝ սկսած պէտք է ըլլայ, անշուշտ Ս. Կոզմայի եկեղեցիին մէջ որ իրենց տրամադրութեան տակ ղրուած գիտենք տեղական Լատին եկեղեցիի կողմէն¹:

Հայ քահանաներու անուններ, որոնք պաշտօնավարած են. Տէր Անանիա, Տէր Սահակ, Տէր Միթիթար, Տէր Մկրտիչ, - սա գուցէ արեղայ էր, զի վեղարակիր կ'ըսուի, - Տէր Արքաճամ եւ Տէր Զաքարիա Յովհաննէսեան: Ապա Կարապետ վրդ. Անդրեանցի, Ոսկան վրդ. Երեւանցիին գործակիցը:

Երբ 1662 թուին, Յովհաննէս Կիւրամովիչ, Եպս. Պողոտանիոյ կոչուած, Երուսաղէմի իր ուխտագնացութենէն յետոյ Հռոմ եկած է, եւ ՀՍ. Ժողովէն Առաքելական Միսիոնարի վկայական կը խնդրէ, եւ ինչ ինչ հայերէն գիրքեր, կը խորհին զինքը սահմանել Լիվորնոյի հայերուն ժողովրդապետ:

1. AP. SO., v. 1, f. 328. ԱԼԻՇԱՆ, Սիսում, 451ա:

1663 Սեպտ. 4ի, ՀՍ. Ժողովին նիստին կ'իմանանք որ Կիերամովիչ Նպս.ը ենթարկուած է Inquisitionի քննութեան, իր հաւատքին ուղղափառութեան մասին²: Ան Ապրիլ 10ին, տակաւին Հոռոմ կը գտնուի, Տէաթիսեաններուն վանքը, Սեպտ. 4ին, նախ քան Լիվորնոյ մեկնիլը՝ սկիհ եւ զիրքեր կը խնդրէ ՀՍ.ի Ժողովէն: 1663 թուին, Կղ. Կալանոս Ֆիրենցէ կ'երթայ այցելելու հայ գաղութը: Հոռոմ կը հաղորդէ՝ Պր. Անտոն Զէլչպիի բաղձանքը՝ Լիվորնոյ եկեղեցի մը կանգնելու Հայոց համար, չ'ընդունիր սակայն, կը գրէ, որ առոր համար պարտադրուի իրեն Յետս կոչում (abjuration): Նոյն տարւոյն Նոյ. 19ի ՀՍ. Ժողովին նիստին մէջ քննութեան կ'ենթարկուի իր առաջարկը: Կալանոս հաւան է որ ընթացք տրուի առաջարկին: Քաղաքին մէջ Հայոց համարները 300 է:

1664 Յունուար 21ին, Կիերամովիչ Լիվորնոյէն նամակ մը կը հասցնէ Պիրոմալլիի եւ Ոսկան վրդ.ին որոնք Հոռոմ են. կը գրէ թէ մէկ քանի հայերուն կողմէ զժողովրդեանց հանդիպած է կաթողիկէ ծէսով պաշտամունք կատարելու³: Այս մասին ՀՍ.ի Ժողովին ալ ուղղած է այլեւայլ նամակներ: 1665 Յունիս 10ի թուղթէն կ'իմանանք որ Բաթակին ջրախառնումն է բուն առիթ տուողը: Ինքը կը հետեւի եկեղեցւոյ ընդհանուր սովորութեան:

1666 Յունիս 8ին ՀՍ.ի Ժողովին նիստին մէջ, վերստին քննարկուած է Լիվորնոյ եկեղեցիի մը ծրագիրը, այս անգամ առաջարկուած Գրիգոր անունով քահանայէ մը, աշակերտ Ուրբանեան վարժարանին: Տակաւին ընթացք չի տրուիր⁴:

Կիերամովիչ Նպս.ը, զանդատելով հանդերձ թէ Լիվորնոյի հայերուն կողմէ համակրանք չ'է վայելած, կը խնդրէ ՀՍ.ի Ժողովէն տակ տալ Պիրոմալլիին Ջատագովական գիրքը, ինչպէս նաեւ Անտոն Զէլչպիին թոյլ տալ որ չիւնել տայ Հայոց համար եկեղեցի մը, առանց պարտադրելու որ կանխապէս կաթողիկէ հաւատքի դաւանութիւն ընէ⁵:

Կիերամովիչ Նպս.ը չի՝ յարատեւեց Լիվորնոյ: Բայց 1664 թուականէն սկսեալ հոն է Զաքարիա քահանայ Յովհաննէսեան, որ կաթողիկէ հաւատքի դաւանութիւն ըրած է եւ կը պաշտօնավարէ:

1667 թուին վերջերը, ՀՍ.ի Ժողովը իրը քարոզիչ զրկեց երկու միսիոնարներ, հայ ազգութեամբ, որոնք Լիւնէն կու գային, Տէր

2. AP., Acta, v. 32, f. 212, n. 23. Հ. Պիրոմալլի, 1662 Դեկտ. 17ի՝ ՀՍ. Քարտուղարին կը գրէ թէ ինքը կը ճանչնայ Յովհ. Կիերամովիչ Նպս.ը: Հայաստան տեսած է 1639 եւ 1642 տարիներուն, եւ ուսուցած ալ է: Թոնարհամիտ, համեստ անձ մըն է: Կարող է Հայերը սիրաշահիլ: Եւ կ'առաջարկէ զինքը Վենետիկ, Հայոց եկեղեցիին համար: AP., SOCG, v. 223, f. 141.

3. AP., SOCG, vol. 223, f. 199-203; 242; 208-219; - PETROWICZ, I. c, pp. 146-148.

4. AP., Acta, v. 35, f. 144, n. 5; SOCG, vol. 223, f. 244 (Istanza).

5. AP., Acta, v. 33, f. 86, n. 28.

Բասիլիոս Բարսեղեան, - ինքը միշտ Barsegh կը ստորագրէ, մենք ալ այդպէս պիտի անուանենք զինքը, - եւ Տէր Յովհաննէս Յակոբեան, - ինք Ակոբ կը ստորագրէ, - այլապէս իրը գրական անձ Հոլով կոչուած է:

Կալանոսի դպրոցը Հոռոմ

Տէր Բասիլիոս Բարսեղ եւ Տէր Յովհաննէս Ակոբ

Հայր Կղեմէս Կալանոս, Տէատինեան կրօնաւորը, երկար տարիներ իրը միսիոնար Վրաստան գործելով, մանաւանդ Հայոց մօտ, Ժէ. դարուն քառասունական թուականներուն, Կ. Պոլիս փոխադրուած էր եւ ժամանակին Պատրիարքին արտօնութեամբ խումբ մը Հայ մանուկներուն կը դասախօսէր Հայ Պատրիարքարանի շէնքին մէջ:

Ժամանակին Կ. Պոլսոյ Պատրիարքն էր Կիրակոս Վրդ. Երեւանցին, Պիրոմալլիին աշակերտ: Մահացաւ 1643ին ամառը, ժանտամաշէրունուած: Յաջորդեց Դաւիթ Արեւելցին, որուն հետ Կալանոս չունէր միեւնոյն մտերմութիւնը: Ուստի թողուց Կ. Պոլիսը եւ հաւանօրէն 1664ին Հոռոմ անցաւ:

Ինը հոգի իր աշակերտներէն, լաւագոյնները, իրեն հետեւեցան: Ոմանք իրեն հետ նաւով, ուրիշներ ցամաքէն՝ մինչեւ Հոռոմ:

Իրեն ընկերացողներէն էին Տէր Յովհաննէս Երեւանցի, Հայրը Կիրակոս Պատրիարքին, Կարապետ եղբայրը, Զաքարիա անունով դպիր մը բարեկիրթ, եւ ուրիշ երեք աշակերտակիցներ: Նաւագնացութիւնը, ալեկոծ ծովով, երկու ամիս տեւած է⁶:

Աշակերտութեան այս առաջին խումբը տեղաւորած են Տէատինեան վանքի մէջ, Սանդ' Անտրէա տէլլա Վալլէ եկեղեցիին կից: ՀՍ.ի Ժողովը յանձն կ'առնէ, իր ծախքով, Հ. Կալանոսին ձեռքին տակ հրահանգել աշակերտութիւնը փրկիսոփայական եւ աստուածաբանական ուսմանց մէջ, դասախօսուած անշուշտ հայերէն լեզուով: Նոյն ինքն Կալանոս կը զրէթէ՝ 1650 թուին, անոնցմէ ոմանք մեկնած են դէպի Արեւելք՝ հայաբնակ կեդրոնները, քարոզութեան համար:

Այս փորձին յաջողութենէն խրախուսուած, մանաւանդ որ հազուադէպ չէին այդ տարիներուն Սարկաւազներ, նոյն իսկ քահանաներ, որոնք ուսման ծարաւէն մղուած Հոռոմ կ'ուղղուէին, եւ որովհետեւ Ուրբանեան վարժարանը իր կանոններուն համաձայն մեծահասակ աշակերտներ չէր ընդուներ, ՀՍ.ի Ժողովը Կուրիինալի բլրան վրայ, Ս. Սեղբեստրոս եկեղեցիին կից տան մը մէջ, Հայոց համար առանձին հարկադրուեցաւ դպրոց մը բանալ: Հոն ամէն ինչ հայերէն լեզուով

պիտի կատարուէր, դասախօսութիւնը, ինչպէս նաեւ կրօնական պաշտամունքը: Տէր Բասիլիոս Բարսեղ եւ Տէր Յովհաննէս Ակոբ ալ հոն տեղաւորուած են, միշտ Հ. Կալանոսի ձեռքի տակ:

Կալանոս, Տնօրէնը, 1660 Դեկտ. 14 թուակիրով, կու տայ հետեւեալ տեղեկութիւնները զպրոցի ընթացքէն. Թէ Ս. Սեղրեստրոսի զըպրոցին աշակերտները ընտելացած են կանոնին. կը յառաջադիմեն հոգեւորի եւ ուսման մէջ: Շատ ուսումնասէր են. ո՛չ ինծի, ո՛չ ալ ինծի աշակից՝ Հ. Գարաշչիոյի հանգստի պահէր թողլու աստիճան: Շաբաթը օր մը՝ արձակուրդը իրենց ղեկարարին կու գայ: Կիրակի օրերը հոգեւոր կեանքի կը հրահանգեմ: Աշակերտներէն մէկը կը պատարագէ զպրոցին մատուռը. միւսները կը հաղորդուին:

Ուսման ընթացքին ումանք վերջացուցած են արդէն Տրամաբանութիւնը եւ անցած Իմաստասիրութեան: Տէր Բասիլիոս եւ Տէր Յովհաննէս (Ակոբ), վերջին հասնողներէն, տաղանդաւոր են: Լատիներէն լեզուի ոյժ կու տան: Իրարու հետ հակաճառելու վարժած են, ինչպէս կ'ընեն մերիներէն⁷:

Սրբազան Պապերը շատ հետամուտ եղած են այս ազգին միութեան, ազգ որ «Այսօր Արեւելի միւս քրիստոնեաներուն մէջ երեւելիներէն է, ունեւոր, տարածուած, ամենէն աստուածապաշտը եւ քաղմամարդը»:

Մինչեւ այսօր թափուած ջանքերը, կը շարունակէ Կալանոս, չունեցան մեծ տեսականութիւն, երկու պատճառներով. ա) Քաղկեդոնի ժողովին դէմ քաղմաթիւ մոլորական դիրքերու գոյութիւնը. բ) հայ գովի մը չգոյութիւնը, եւ կազմակերպուած ուսման պակասը կղերական պատրաստելու համար: «1200 տարիներու ընթացքին, հերձուածի թուականէն, կը դրէ Կալանոս, չկատարուեցաւ ո՛չ մէկը, ո՛չ միւսը. վասնզի չկային լատիններ որոնք անոնց լեզուին ծանօթ ըլլային, յօրինելու աստիճան Քերակաւութիւն, Բառարան եւ...»⁸: - Կալանոս սակայն կը մոռնայ որ եղան լատիններ եւ մանաւանդ հայ լատիններ, Ունիթուներու Միաբանութիւնը, որ ատեն մը մինչեւ 700 վանականներ ունեցած է, կ'ըսէ անոնց պատմութիւնը, որոնք սակայն Հայց. Եկեղեցին փորձեցին զիմափոխել հիմնովին եւ վերջացան, անպատահութեան սերմերը ցանկով ոչ միայն լատին Եկեղեցիին հանդէպ, այլ նաեւ Եկեղեցիներու միաբանութեան վարդապետութեան հանդէպ, որուն հիմքը Քրիստոսի յանձնառութիւնն է եւ մաղթանքը:

Հ. Կալանոս ապա կը խնդրէ ՀՍ.ի ժողովէն որ իր նորատիպ գիրքէն երկու սնտուկ առաքուի Հայէպի Ֆրանսական հիւպատոսին, որ-

7. AP., AP., SOCG, vol. 223, f. 97v-99.

8. AP., SOCG, v. 223, f. 76 (Asia).

պէսզի ցրուէ. վասնզի նոյն քաղաքէն Տէր Յովհաննէս Ապտալ գրած է թէ մեծ ընդունելութիւն գտած է⁹:

Վերոյիշեալ Ս. Սեդրեստրոսի զպրոցին փայլուն շրջանաւարտները եղած են Տէր Բարսեղ եւ Տէր Յովհ. Ակոր 1662 թուին, երկամեայ ուսումնական ընթացքով: Այնուհետեւ Ֆրանսա զրկուած են, Լիոնի Յիսուսեան Հայրերուն Ուսումնարանը, ուր Հայր Du Lieu զիրենք սիրով ընդունած է: Հոն, վեցամեայ ընթացքէ մը յետոյ, առաջին տարին լատիներէն լեզուն, հինգ տարիներ ալ փիլիսոփայական եւ աստուածաբանական ուսմամբ եւ վկայականով ճոխացած, 1667 Յունիս 10 թուակիրով մը կը հաղորդեն Հռոմ, ՀՍ.ի Ժողովի Կարգինալներուն իրենց յաջողութիւնը եւ երախտապարտ զգացումները Յիսուսեան Հայրերուն հանդէպ:

Նոյն տարւոյն Յունիս 10ին Գերպ. Piquet, Ֆրանսացի միախոնար եպս.ը Հռոմ կը գրէ որ երկու շրջանաւարտները կ'ուզեն հայրենիք վերադառնալ, իրենց կաթողիկոսին մօտ, Պարսկաստան, ուր կը նստի, եւ «բարի անձ մըն է եւ որմէ յուսալի է» ճշմարիտ միութենական գործ: - Ակնարկը Յակոր Զուգայեցիին է: - Եւ սոյն լատին եպիսկոպոսը կը բարեխօսէ, որպէսզի այս երկու քահանաներուն տրուի Առաքելական Միախոնարի իշխանութիւն, ուղեծախսը եւ կարենան Մարսիլիայէն ճամբայ ելլել¹⁰:

Հռոմ չ'ուշանար զրկել անոնց, 1667 տարուան ամառը, Առաքելական Միախոնարի վկայականը¹¹: Իսկ 1667 Սեպտ. 22ին ալ S. Office-ը կը զրկէ նաեւ Միսոնարի բացառիկ իշխանութիւնները: Անշուշտ այդ ալ Գերպ. Piquet-ի յանձնարարութեամբ¹²:

Բայց երկու շրջանաւարտները, թէեւ 1667 Օգոստոս 29ին գրով իրենք զիրենք կազմ ու պատրաստ յայտարարած էին՝ հնազանդելու գալիք հրահանգներուն, բնաւին տրամադիր չէին մեկնիլ դէպի Արեւելք, Իտալիոյ հանգստաւէտ եւ աոինքնող միջավայրին փոխան: Եւ նոյն տարուան Յուլիսին՝ Լիվորնոյ կը գտնուին արդէն եւ միաբեր կը յայտնեն դէպի Հռոմ ուղղուիլ: Հուսկ կը յաջողին Լիվորնոյ հաստատուիլ, իրր քարոզիչ միախոնար քաղաքի հայ գաղութին եւ զբաղան աշխատանքի նուիրուելու առաջադրութեամբ: Այս անուանումը տեղի ունեցած է 7 Նոյեմբեր 1677ին¹³:

9. AP., SOCG, vol. 223, f. 101.

10. AP., SOCG, v. 223, f. 272-274.

11. AP., Acta, v. 36, f. 179.

12. AP., SOCG, v. 223, f. 279-281 (sommario).

13. AP., SOCG, v. 223, 277.

Պաշտամունքի հայ գիրքերուն սրբագրութեան հարց.

1668 Մայիս 14 թուակիր թուղթէ մը, որ այս գոյգ Միսիոնարները Լիվորնոյէն Հռոմ դրկած են, կը տեղեկանանք որ Հայ Պատարագամատոյցը սրբագրելու ձեռնարկած են անոնք: Յունիս 29ին Հռոմ զբրկած են արդէն իրենց վերատեսած բնագիրը եւ կը սպասեն որ արտոնուին ատոր համաձայն պատարագել: Բայց ապահովելու դիտումով իրենց կատարած փոփոխութեանց ընդունելութիւնը, Յունիս 15ին կանխադրած են ՀՍ.ի նախագահ Կարդինալին թէ 35 տարիներ առաջ, Լիվովի Հայ թեմին համար կատարուած փոփոխութիւնները ընդունելի չեն եղած: Իրենք չեն դպած Հայ ծէսին, այլ միայն մոլորութիւններուն: Բնագիրը լատինեկէնի թարգմանած են: Կը խնդրեն տպագրութիւնը այդ բնագրին: ՀՍ.ի Ժողովը, իր 1668 Օգոստ. 7ի նիստին մէջ կը քննարկէ. եւ ծայրայեղ կը գտնէ անոնց նախանձախնդրութիւնը¹⁴:

1668 Օգոստ. 16ին Ֆիրենցէի Առաք. Նոնտին ալ կը գրեն երկու միսիոնարները, որպէսզի միջամտէ փութացնելու համար իրենց զրկած բնագրին տպումը: Անկէ մեծ բարիքներ կ'ակնկալեն:

Հուսկ, միեւնոյն թուականով Գերպ. Պալեստրի, ՀՍ.ի Ժողովի Քարտուղարին գրութենէ մըն ալ կը տեղեկանանք, որ անոնք չեն դուհացած Պատարագամատոյցին դաշելով, այլ նաեւ Մաշտոցին, Ժամասցուրեան եւն...:

Նոյն միսիոնարները, ամիս մը առաջ, Գերպ. Հերոնիմոս Գազանատէին, որ Հռոմ, S. Officeի Ժողովին Քարտուղար անուանուած էր, առաջարկած են որ պարտադրէ ա) Զրախառնումը բաժակին հայ Պատարագի մէջ. բ) Զիշատակել նաեւ Հերետիկոս կաթողիկոսը Պատարագի մէջ: Թուղթ 1668 Ապրիլ 16:

Մենք ա) խնդրի մասին պիտի արտայայտուինք յաջորդ պիտուն մէջ: Իսկ բ) խնդրին մասին ալ դրած ենք Ոսկան վրդ. Նրեւանցի մեղադրութեան մէջ¹⁵:

14. AP. Acta, v. 37, ff. 145-146, 200, 304.

15. AP., SOCG, v. 223, f. 317. Կ. ԵՊՍ. ԱՄՍՏՈՒՆԻ, Ոսկան վրդ. Նրեւանցի, էջ 179-183:

Սեր յիշեալ մեղադրութեան մէջ դրած էինք թէ Ֆիրենցէի Նոնտը, արտանց միջամտած էր որպէսզի Լիվորնոյի Հայոց գոհացում տրուի, յիշատակել իրենց կաթողիկոսը Ս. Պատարագի մէջ: Այս մասին համաձայնած էր նաեւ Հ. Սերասարեանոս Կոստ. Հայադէպ-առտուածարանին հետ եւ զրաւոր դիմում րբած էր ՀՍ.ի Կարդինալներուն, իր 1673 Յունուար 23 գիրով:

Յիշեալ Ժողովը իր Յունիս 7ի նիստին մէջ քննած էր խնդիրը եւ պատասխանը բացատրեան եղած էր: Այդ առթիւ կը յանձնարարէր Հ. Կոստին որ բացատրէր Ժողովուրդին արդեւրին խմատը եւ մեղմացնէր անոր դէշ ազդեցութիւնը:

Հ. Կոստ, 1674 թուին, կը հաղորդէր ՀՍ. Ժողովին թէ մեծ է այդ արդեւրին պատճառած անտեղութիւնը Հայ համայնքին մէջ: Ժողովուրդը գաղթած է յաճախել եկեղեցին, եւ Կարապետ վրդ. Անդրեանցին, որ հոգեւոր հովիւ նշանակուած էր,

Զաֆարիա Քահանային արգելի՛ պաշտոնավարելու

1668 Մայիս 14-ի զիրով մը նոյնները կը թելադրեն որ Զաֆարիա քահանային արգելք զրուի քարոզել, ինչպէս որ օրէնքը կ'արգիլէ Կալվինականներուն կամ Լուտերականներուն: - Անշուշտ կ'իմանան կաթողիկէ երկիրներուն մէջ:

Այս միջոցառումներէն տակաւին զժողով, անոնք կ'ամբաստանեն Յակոբ կթղս-ի կողմէ զրկուած հայ հոգեւորականները իբր հերձուածող եւ հերետիկոս: Անոնց կարգին կը դասեն նաեւ Զաֆարիա քահանան, հոգ չէ թէ Հոռոմի Եկեղեցիին հետ հաղորդակից էր, ըստ կանոնաց: Բայց որովհետեւ հաղորդակից էր իր կաթողիկոսին հետ ալ, Յակոբ Զուղայեցիին, որ կեղծ կաթողիկէ է ամբաստանողներուն համար, ուրեմն պէտք չէ արտօնել որ պատարագէ, մանաւանդ որ համաձայն չէ իրենցմէ վերատեսուած Պատարագամատոյցին: (Թուղթ 6, 13, 16 Յուլիս 1668): - Մենք այլուր ցոյց տուինք որ Ոսկան Վրդ. Երեւանցի ալ համակարծիք չէր անոնց ձեւած հայ Պատարագամատոյցին:

Հայերը, կը գրեն այս երկուքը, Սպահան կամ Երեւան, կ'արգիլեն լատին միսիոնարներուն եկեղեցի կառուցանել: Լատինները մեզի եկեղեցի ալ կը տրամադրեն, գէթ չյարգե՞լ անոնց պայմանները¹⁶:

լքուած է ժողովուրդէն: Ուստի նոյն Հայրը չի թերահար առաջարկել ՀՍ-ի Ժողովին որպէսզի չիշեալ վճիռին դորձադրութիւնը դադրի, այլապէս մեծազէս կը վնասէ համայնքին խաղաղութեան:

Նա իր այս տեսակէտը զօրացնելու զիտմամբ կանոնադէտ Վերջէկէն փաստեր ալ առաջ կը նետէր, թէ սա, կը գրէ, Յոյներուն կարելի է թոյլատրել, ուստի, կը հետևեցնէ Հ. Կնար, նաեւ Հայոց: Յաջորդաբար պնդելով իր տեսակէտին վրայ, կը գրէր. եթէ պատարագիչին չի թոյլատրուիր, դոնէ Սարկաւազը կարենայ յիշատակել:

ՀՍ-ի Ժողովը իր 1674 Փետր. 12-ի նիստին մէջ կը քննարկուի հարցը: - Մատնանշելու ենք թէ արգելքը կու գար բարձրագոյն իշխանութենէն, S. Officeէն: ՀՍ-ի Ժողովը ի վիճակի չէր վճռել անոր հակառակ:

Անշուշտ Յակոբ Զուղայեցի Կթս-ը հեռուէն կը հետեւէր իր ցրուեալ ժողովուրդին այս վիշտին եւ կ'որոշար ատոր դարմանը: AP., Acta, v. 44, f. 40-41v, n. 29, SOCG, v. 445, dossier n. 29.

16. AP., SOCG, v. 223, 260, 323. Մեր Ոսկան Վրդ. Երեւանցի մեծազրութեան մէջ լուստարեանք ենք Պաշտամունքի հայ Մատեաններու Սրբազրութեան Հարցը խորագրին տակ (էջ 179-187), ժէ. զարուս եօթնասուական թրականին, Արեւմուտքի հայ Ափիւսքին մէջ ծայր տուած վէճը, հայ Պատարագամատոյցի սրբազրութեան առթիւ: 1670 թուին, Լիւդովիկոս, Ոսկան Վրդ.-ին ալ տուէր էին ՀՍ-ի Ժողովին անունով չրջան ընող ձեռագիր խորհրդատեսութէն օրինակ մը, որպէսզի անով պատարագէր: Ոսկան Վրդ. ալ մերժեց: Նախընտրեց չպատարագել քան այդ Խորհրդատեսութիւն մատուցանել: Համաձայն չէր հոն մտցուած փոփոխութեանց: Այսպէս կը պատահաբար ներքին Բաղիա մուտքին, Հոռոմ, կը յորդորէիք զիս պատարագել առձեռն ունեցած Խորհրդատեսութն համաձայն, այժմ, մէկ քանի տարիներ անցած, ի՞նչ պատահեցաւ որ ինձի Սրբազրեալ Խորհրդատեսը մը կը պարտադրէք: Այդ առթիւ, Ֆիրենցիի

1668 Մայիս 4ին, ուղղում ֓իզայի Արքս. Francesco Delին որ Զաքարիա քահանային արգիլած էր պաշտամունք կատարել իր թեմին մէջ, կը շնորհաւորեն անոնք: Զաքարիա քհն. ալ իր կարգին, Ս. Կոյմաս եկեղեցիէն, վերցուցած է եկեղեցական սպասները:

1668 Յուլիս 30 թուով, ՀՍ.ի Ժողովի Կարգինալներուն ուղղում գիրով, կը շարունակեն անոնք հետապնդել որ Զաքարիա քահանային արգիլուի վերադարձը Լիվորնոյ:

Այսպիսի արգելք, բնականօրէն յուղում յարուցած է հայ գաղութին մէջ: Քահանային պաշտպանները Տոսկանայի Մեծ Դուքսին կը բողոքեն:

Հոռմէն ձայնակից են այս վերջիններուն, Ուրբանեան վարժարանի երիցագոյն աշակերտներէն, արեւելահայ Զաքարիա Վրդ. Աղամեան, որ ընդհանրապէս Աղամ ստորագրութեամբ ճանչցուած է, նմանապէս Բարսեղ Վրդ. էրզրումցին: Ասոնք կը թեւարկեն գրով ու գործով՝ ի նպաստ Զաքարիա քահանային: Իրենց հետ կը գործակցի Պր. Պետրոս Պետիկ, որ Լիվորնոյէն փութացեր է Հոռմ՝ խափանելու համար երկու միսիոնարներուն մեքենայութիւնները: Ասոնք բոլորն ալ յայտնի կաթողիկէներ են եւ Հոռմի շրջանակին ծանօթ:

Կ'ուզեն պահել Զաքարիա քահանան, նախ՝ որովհետեւ Յակոբ Կաթողիկոսէն առաքուած է, ապա նաեւ ժողովուրդէն սիրուած:

Բարսեղ Վրդ. էրզրումցին մեղադրանքի գիր մըն ալ զրկած է երկու միսիոնարներուն: Կը գրէ, ի միջի այլոց «Ոչինչ այլ կը հետապնդէ, բայց եթէ քանդել, արել, ցրուել, որպէսզի առով համբաւ եւ պատիւ շահիք օտարներուն մօտ եւ տեղացիներուն: Ձեզմէ գայս միայն կը խնդրեմ. դադրեցնել Ձեր գործելակերպը»¹⁷:

Բայց զոյգ միսիոնարները, փոխանակ զգաստանալու, կ'ամբաստանեն թէ՛ Բարսեղ Վրդ. էրզրումցին եւ թէ՛ Պր. Պետիկ իբր կասկածելի տարրեր եւ իրենց թշնամի:

Միւս կողմէ, գաղութին երեւելիներէն՝ Անտոն Զելչպի, որ կը վայելէ Տոսկանայի քաղաքական շրջանակներուն վստահութիւնը, կ'աշխատին ոչ թէ միայն արգիլել տալ երկու միսիոնարներուն քարոզել եւ քրիստոնէական վարդապետութիւն ուսուցանել, այլ Լիվորնոյէն հեռացնել: Հոռմ բնակող Բարսեղ Վրդ.ին խրատն է՝ իմաստութեամբ վարուիլ գաղութին հետ, չխրտչեցնել գայն¹⁸:

Նոնար որ չէր ուզեր Ոսկան Վրդ. իր տպարանով հեռանալ Իտալիայէն, ՀՍ.ի Ժողովին թեղադրեց որ անհարկի փոփոխութիւններ չպարտադրուին հայ Պատարագին մէջ, եւ նոյն իսկ կը թեղադրէր որ Ոսկան Վրդ. ինքը առաջարկէր, եթէ կային, սրբազրեղի կէտերը: Նոնսին թուղթը կը կրէ 1670 Օգոստոս ամիսը իբր թուական: AP., SO, v. I, ff. 680, 682, 684, 696.

17. AP., SOCG, v. 223, f. 323, f. 344-345, Այս նամակին միայն լատին թարգմանութիւնը ունին ՀՍ.ի գրիւնը: Բնագիրը անշուշտ ընդունողներուն մօտը մնացած է:

18. AP., SOCG, v. 223, ff. 267-268, 317, 326v.

Նոյն տարին, Օգոստոս 26 թուակիրով, Ֆիրենցէի Առաք. Նոն-սըն ալ, իր կողմէ կը թեկադրէ ՀՍ. Ժողովի Քարտուղարին, որպէսզի հասկցնէ երկու միսիոնարներուն, որ պէտք են քաղցրութեամբ վարուիլ հայ գաղութին հետ:

ՀՍ.ի Ժողովը, իր 1668 Օգոստ. 7ի նիստին մէջ, յետ կշռելու հարցին թեր ու դէմ կողմերը, կը վճռէ. «Գրել Ֆիրենցէի Առաք. Նոնսին, որպէսզի չափաւորէ երկու միսիոնարներուն եռանդը: Անոնք մասնակցելու են Հայոց պաշտամունքին եւ գումարումներուն: Տէր Զաքարիա Բահանային, երբ ան յարգէ կաթողիկէ պալմանները, տրուի իշխանութիւնը»:

Երկու միսիոնարներուն միաբանական ուղեգիծը

Տէր Բարսեղ եւ Տէր Յովհաննէս Ակոբ, միշտ հետամուտ իրենց ծրագիրը գործադրել տալու, ՀՍ. Ժողովին նորեկ Քարտուղար՝ Գերպ. Պալտեսկին, 1668 Յունիս թուակիրով¹⁹, իրենց յաւակնոտ դատումները կը հաղորդեն հայ բրիստոնէութեան եւ առհասարակ եկեղեցականութեան մասին: Ամբաստանագիրը կը սկսի անհատներէն, այսպէս.

ա) Անաստուած է լիվորնարնակ Պետրոս Սաֆար եւ հակառակորդ կաթողիկէ Եկեղեցիին: Ասոր յարած է Պր. Պետրոս Պետիկ, Հոռոմի «Համարա եւ խորամանկ» Բարսեղ Վրդ.ին (Էրզրումցի) ղրդումով: Հայերուն՝ որոնք մեզի կը մօտենան, իրենց կաթողիկոսէն նշովք կը սպառնան:

բ) Յարդ Հոռոմ եկած եպիսկոպոսները, Առաքել Շոռոթեցի, Ոսկան Վրդ. Երեւանցի, որոնց մէջ նաեւ Բարսեղ Վրդ. (Էրզրումցի) թէեւ «Հմուտ վարդապետ» է, Զաքարիա Վրդ. (Աղամ), որ Հոռոմ հայ ուխտաւորներուն խոստովանահայրն է, յարած Հայոց Եկեղեցիին՝ մեզ կը մեղադրեն որ հայ Պատարագամատոյցը սրբազրելու ենք:

19. AP., SOCG, v. 223, ff. 252-266. Անցողակի ըսենք որ Պր. Պետրոս Պետիկ Ուրբանեան վարժարանին աշակերտ եղած է. զրեթէ բոլոր դասընթացքը աւարտած է հօն, սակայն չէ ձեռնադրուած: Դաւանանքով միշտ ուղղափառ, Հոռոմ անոր յանձնած է, աշխարհական իր վիճակին մէջ, պատասխանատու դերեր: Աւելի ուշ պիտի ընկերանայ, իր բարտուղար եւ թարգման, Մատթէոս եպս.ի եւ Piscopoի, երբ անոնք Պարսից Շահին զեազարնութեամբ զացին: Եթէ Հոռոմ չի ճանչնար զինքը եւ անոր դաւանական համոզումները, այդպիսի փափուկ պաշտօնի մը չէր կոչեր զինքը:

Պետիկ յետոյ Հունգարիա հաստատուեցաւ. Աւստրիոյ կայսերական պալատէն կոմս հռչակուեցաւ: Կեդրոնական Եւրոպա ճանչցուած է Petrus A Bedik անունով: Օսմանեան պետութեան դէմ զործակցած է Սրբազան Դաշնակցութեան մէջ: Վախճանած է 1686 թուին: Տե՛ս ՖՈՒԿՈՒՆԱՆ Հ. Ա., Ապոստիֆ կոմսին զարմանալի կեանքը, ԲԶՄ. 1946-47, եւ 1949:

Վերոյիշեալ հայ եկեղեցականները, ամբաստանող զոյգին աչքին, կասկածելի կաթողիկէներ են. վասնզի Հայոց Եկեղեցին, իբր հերետիկոս չեն նկատեր:

գ) Պր. Պետրոս Պետիկ, կը թուի քաջաւերուած ըլլալ Բարսեղ Վրդ.էն (Էրզրումցի):

դ) Քանի մը տարիներ առաջ, Հոռմ եկած էին, կը գրեն, «մէկ քանի հերետիկոս հայեր որպէսզի հայ Աստուածաշունչը տպէին»: ՀՍ.ի Ժողովը ըսաւ ասոնց. Նախ սրբազրուի: Անոնք Ամսդերտամ Կալվինականներուն մօտ գացին ու տպեցին, նաևով Լիվորնոյ բերին: Շատ բան կայ ըսելիք անոնց տպած թէ՛ Հիմ եւ թէ՛ Նոր Կտակարանի մասին. սխալներ՝ որոնք կաթողիկէ հաւատքին կը վնասեն:

Անոնց ակնարկը Ոսկան Վրդ.ի Աստուածաշունչին է, որուն Լիվորնոյ մուտքին, տեղւոյն Inquisitionի Փոխանորդի կողմէ տրուած արտօսութեան ղէմ ալ կը զանգատին եւ իրենց քննադատականը կը գրեն Guglielmo Lesio իրենց բարեկամին, 1669 Ապրիլ 29 թուակիրով: Այդ Փոխանորդը՝ ընչաքաղցութենէ տարուած՝ ազատ մուտք տուած է եղեր...²⁰:

Իրենց եղբակացութիւնը. Հարկաւոր է սրբազրութիւնը հայ Պատարագամտոյցին, Մաշտոցին, Տօնացոյցին:

Եկեղեցին, կը գրեն, ծէսը չէ որ կը դատապարտէ, այլ մոլորութիւնները, իրենք գիրենք գրեթէ նոյնացնելով Քրիստոսի Եկեղեցիին հետ²¹:

Եւ 1668 Յունիս 29 թուին, Հոռմ կը դրկեն իրենցմէ վերատեսնուած հայ Պատարագամտոյցը: Բարսեղ Վրդ. (Էրզրումցի), որ Հոռմէն կը հետեւէր այս զոյգին մոլեռանդ չարախօսութեանց, Լիվորնոյ բնակող վաճառականի մը կը գրէ. Կը կարեկցիմ ասոնց վրայ, Աստուած խելք տայ, որոնք զօրծ բան ըրած են: ՀՍ.ի Ժողովին տեղեկագիրներ տեղալ, իրենց տեսակէտները պարտադրելու ճիգով²²:

Տէր Բապիլիոս Բարսեղ, 1668 Յուլիս 6, 13 եւ 16 թուակիրներով, ուր իր ընկերոջ ստորագրութիւնն ալ աւելցուցած է իր ձեռագիրով, կը գծէ իրենց մեթոտը Եկեղեցիներու միաբանութեան վերաբերմամբ:

Առաջին տեսակը այն է, կը գրէ, որ կը յարգէ Հայոց եկեղեցիին աւանդութիւնները, եւ հաւատացեալներուն հետ կը վարուի փափկանկատութեամբ (tact): Այս կերպը դաւաճանութիւն է ընդդէմ կաթողիկէ Եկեղեցիի ճշմարտութեան: Բարսեղ Վրդ. (Էրզրումցի)՝ կը հասկնայ, կը թուի այս մեթոտը ընտրած ըլլալ: Հետեւաբար «Հայերը կը գովեն զինքը: Տայր Աստուած որ ատ լաւ արդիւնք ունենար ի

20. AP., SO, v. I, ff. 239-240.

21. AP., SOCG, v. 223, ff. 350-351v.

22. AP., SOCG, v. 223, f. 359.

Քրիստոս: Բայց կը համարինք որ այդ ձեւով ոչ մէկ արդիւնք յուսալի է ճշմարտութեան ծաւալումին ի նպատ: Թէեւ այդ մեթոտին հետեւողը չատ բարիք եւ դիւրութիւն կրնայ քաղել հայ հերետիկոսներէն»:

Ընդհակառակն, անոնք որ այդ մեթոտին ընդդիմակ ձեւով հետապնդեցին Հայերուն փրկութիւնը, «չատ արդիւնք Աստուծով քաղեցին եւ կը քաղեն»: Օրինակներ ալ կու տայ. Ս. Ներսէս Շնորհալին, Լամբրոնացին, Յովհաննէս Վրդ. Քոնեցին, իր 12 ընկերակիցներով, կաթողիկէ ճշմարտութիւնը յայտնապէս խօսելով, հաղածանքով հանդերձ: Չորրորդ օրինակ մըն ալ կը յաւելու. Նաեւ Նիկող, խոռովութիւններով, կոիւով, բայց հուսկ շահեցաւ իր բոլոր վիճակը ... ճշմարտութեան կողմը:

Կը կնքէ իր այս գրութեան՝ «Ներեցէք եթէ ամբաստանողի դերին մէջ ենք, որպէսզի յարգուի մշմարտութիւնը»²³:

Նամակագիրը, իր հաստատումներուն մէջ ո՛րքան յաւակնոտ, ա՛յնքան անտեղեակ է իրական հայ արժէքներուն: Շնորհալի եւ Լամբրոնացի հայրապետները՝ Յովհաննէս Քոնեցիի, նամանաւառ Նիկող Թորոսովի Արքայ. ին հետ դասելու համար, նախնեաց իսկական արժէքներուն մասին խոր տգիտութիւն կ'ենթադրէ. ուրիշ բան չըսելու համար:

Այդ սրբասուն հայրապետները հետապնդած են՝ եկեղեցիներուն միաբանութիւն՝ ուրոյն եկեղեցիի սեփական դիմագիծին խոր յարգանքով, ինչ որ Քրիստոսական էր: Կը մեկնէին նոյնինքն Քրիստոսի «Եղիցին մի որպէս եւ մեք մի եմք»ի պատուէրէն: Իսկ այս պատուէրը կը մերժէր կոիւ ու խոռովութիւն. «Ձեզնէն ջախջախեալ մի՛ բեկցէ, զպատրոյզն առկայծեալ մի՛ շիջուցէ»:

Փիղալի Արքեպիսկոպոսարանին տեսակէտը

Երկու միախոնարներուն այդ մեթոտին ոչ ալ Փիղալի եկեղեցական իշխանութիւնը համամիտ էր: Այդ Արքեպիսկոպոսարանին ընդհ. Փոխանորդը, 1668 Դեկտ. 10ին գրելով, կը յիշեցնէ ՀՍ. ի Ժողովին թէ երկու հայ միախոնարները Լիվորնոյ հաստատուած էին իբր քարոզիչներ, անաղմուկ հրահանգելու տեղւոյն Հայերը:

Անոնք մեզի առարկեցին թէ տէր Զաքարիան ներկայ է, իրենց գործունէութիւնը խափանուած է: Յիշեալ քահանային տրուած իշխանութիւնն ալ ետ առինք:

23. AP., SOCG, v. 223, ff. 252-256. Նոյն նամակագիրը 1669 Յունիս 15ին պիտի հաղորդէ թէ Սաֆար Կթս. դարձեր է:

Խորհուրդ տուի, կը գրէ Փոխանորդը, այդ միսիոնարներուն չղաճանցնել հայ ժողովուրդը, որ կը յայտարարէ թէ կը նախընտրէ տեղւոյն լատին քահանաներուն զիմել, քան թէ իրենց, որ Տէր Զափարիան իր պաշտօնէն հեռացուցին: Զարմանալի չէ՝ եթէ այս քահանան ալ թշնամացած է անոնց: Եթէ տեղւոյն բոլոր Հայերը հաղորդակից չեն կաթուղիկէ Եկեղեցիին, կան ուրիշներ՝ որոնք են: Երբ չունէին իրենց համար քահանայ, լատիններուն կը զիմէին սուրբ Խորհուրդները ընդունելու:

Նոյնը չարունակելով կը գրէ. Չենք կրնար բռնազատել զանոնք որ անտեղեակ են մեր լեզուին, թարգմանի միջոցաւ խոստովանիլ: Մինչդեռ այս երկու միսիոնարները չեն ուզեր որ իտալացի կղերը խոստովանցնէ Հայերը եւ արձակում տայ՝ առանց կանխապէս կաթուղիկէ հաւատոյ դաւանութիւն պահանջելու անոնցմէ: «Չգիտեմ աստուածաբանական ո՞ր հիմքերու վրայ կոթնած այսպէս կը դատեն անոնք: Հարց մըն է այս որ խղիմ Ընթիմն ատեանիմ կը վերաբերի...»:

Փրզայի Եկեղեցւոյ Ընդհ. Փոխանորդը չարունակելով իր այս պատճառարանութիւնը, կարեւոր չի նկատեր Յետսկոչում ընել տալ առհասարակ ամէնուն, արտաքին ատեանին մէջ, քանի որ Հայերը Հռոմէն իբր կաթուղիկէ ճանչցուած են եւ իբր այդ թոյլատրուած է իրենց Ս. Աթոռէն Եկեղեցի ունենալ, պատարագել եւն...:

«Երբ ներքին ատեանին մէջ անոնք կը կենցաղավարին իբր ճշմարիտ կաթուղիկէներ, կարծեմ թէ արժանի են կարեկցութեան, երբ կ'ուզեն իրենց ազգայիններուն շրջանակին մէջ երեւիլ թէ ուժացած չեն իրենց ծնողքէն, առեւտուրի ընկերներէն»²⁴:

Ֆիրենցէի Առաք. Նոմսին այցը հայ գաղութին եւ տեղական իշխանութեանց տեսակէտը

Երկու միսիոնարներուն զանգատը թէ իրենց կրած բոլոր նեղութիւնները առաջ կու գային անկէ, որ Հռոմ միանգամ ընդմիշտ չի յայտարարեր որ Հայոց Եկեղեցին հերետիկոս է: Եթէ ընէր, Հայերու մէջէն անոնք, որ կաթուղիկէ Եկեղեցիի մէջ կ'ուզեն սուրբ Խորհուրդները ընդունիլ, յանձնառու պիտի ըլլային ուղղափառ հաւատքի դաւանութիւն ընել²⁵:

24. AP., SOCG, v. 223, f. 401. Իրօք ալ երկու միսիոնարները, իրենց 1668 Նոյ. 5 թուղթին մէջ գանդատած էին որ Babbianus Կանոնիկոս իր քոյրը պատկած էր հայու մը հետ: Իբր թէ գայթակղութիւն պատճառած է ամէնուրեք:

25. AP., SO, v. I, ff. 545-545v. SOCG, v. 223, ff. 400v-401v.

Ֆիրենցէի Նոնսը, իր 1668 Դեկտ. 10-ի գիրով, ուղղուած ՀՍ-ի Ժողովին, կը հաղորդէր թէ երկու միսիոնարներուն վերոյիշեալ պահանջը համաձայն չէր, մինչեւ այն ատեն ընկալեալ ուղեգիրն, որ որդեգրուած էր Փիզայի Արքեպիսկոպոսարանին կողմէ Հայոց հանդէպ, ինչպէս նաեւ Inquisitionին կողմէ:

Թողունք որ, կը գրէ, անոնց յիշեալ պահանջը գերծ չէ անձնական հաշիւներէն:

Միւս կողմէ ալ, կը յաւելուր, Տոսկանայի քաղաքական թէ եկեղեցական իշխանութիւնները համաձայն չեն որ Հայերը հեռանան իրենց Հանրապետութենէն: Ինչ որ իրենց կը զլացուի, եթէ ձենովա կարեւորն՝ կը մեկնին:

1668 Նոյ. 5-ի մէկ նամակէն ալ, վերոյիշեալ Միսիոնարներէն գրուած, կը տեղեկանանք թէ դադութի անդամներէն մէկը զրկած են ձենովա առ ի տեղեկութիւն²⁶:

1669 Ապրիլ 8-ի գիրէն որ զրկած են երկու միսիոնարները Գերպ. Պալտեքիին, ՀՍ-ի Քարտուղար, կը տեղեկանանք որ Ֆիրենցէի Նոնսը այցելած է Լիվորնոյի Հայերուն եւ ուզած է լուսարանուիլ, զոյգ միսիոնարներէն յարուցուած հարցի առնչութեամբ:

Բարձր եկեղեցականը ներկաներուն դրած է այս հարցը. Դուք կը վկայէք թէ ձեր հայրենիքը խառն են ուղղափառները, այսինքն հայ կաթողիկէ հաւատացեալները, ոչ-ուղղափառներուն, այսինքն ոչ-կաթողիկէներուն հետ:

Դուք որ ինքզինքնիկ կաթողիկէ կը յայտարարէք, արդեօք տրամադր²⁷ էք Նոյնը հրապարակաւ խոստովանիլ: - Անոնք կը խորհրդակցին նախ իրարու հետ, ու հարցումը տրամաբանական կը գտնեն: Ուստի կ'առաջարկեն որ իրենց քահանան, Տէր Զաքարիան, ամէնուն կողմէ նորոգէ կաթողիկէ դաւանութիւնը: Ինչ որ տեղի ունեցեր է ի ներկայութեան 20 վկաներուն: Այս երբորդ անգամ ըլլալով, կը գրեն, Զաքարիա քահանայ նորոգած է կաթողիկէ դաւանութիւնը²⁷:

Առաք. Նոնսին առաջարկը կը համապատասխանէր ժամանակի Հայաստանեայց Եկեղեցիին իրական պայմանին: Իր ծոցը, գերագոյն մէկ իշխանութեան ներքեւ, ունէր հաւատացեալներ, որոնք գիտակցաբար կողմնակիցներ Հռոմի Եկեղեցիին հետ հաղորդակցութեան, նաեւ գործօն պաշտպաններ: Այս երկու հոսանքներուն միջեւ կար անհամար զանգուած բարի հաւատացեալ ժողովուրդի, որուն ուղղափառ հաւատոյ դաւանութիւն պարտադրելն իսկ, անցեալ մոլորութիւն մը յետադարձ կանոնական ձեւով, ինչպէս որ իրեն կ'առա-

26. AP., SO, v. I, ff. 539-540.

27. AP., Acta, v. 39, ff. 154-155; SOCG, v. 423, ff. 495-495v, 496-502.

ջարկուէր, անոր ուղիղ եւ անխարդախ խղճին վրդովումի առիթ կրնար պատճառել:

Համոզուած էին թէ Յակոբ Կթղ. Զուգայեցին հաղորդակից էր եկեղեցապէս Հոռոմի Եպիսկոպոսին հետ: Պատճառ չկայ, կը խորհէին, մայրենի Եկեղեցիէն անջատուելու, նաեւ եթէ կային հայ եկեղեցականներ եւ ժողովուրդ՝ որոնք համախոհ չէին իրենց Կաթողիկոսին, որ հայ Շարակնոցէն վերցնել տուած էր նղովքները Գաղկեդոնի ժողովին եւ Ս. Լեւոն պապին գէմ. եւ զրով յայտնած էր իր համոզումները Հոռոմի Եպիսկոպոսներու գերագահութեան:

Ուղղամիտ հաւատացեալներ, որոնք աւելի լուսաւորուած էին քան երկու աստուածաբանները, որոնք չէին գաղրբեր ամբաստանելէ Յակոբ Կթս.ը իբր չերեւիկոս: Բայց բարեմիտ ժողովուրդը իրեն հետ ունէր Ոսկան Վրդ. Երեւանցի մը՝ որ խզած չէր եկեղեցական յարաբերութիւնը իր Կաթողիկոսին հետ, ունէր իրեն պաշտպան Հոռոմ նստող Բարսեղ Վրդ.ը, Զաքարիա Վրդ. Աղամբ, ինչպէս նաեւ Պր. Պետրոս Պետիկ, բոլորն ալ յայտնի Կաթողիկէներ²⁸:

1670 Մայիս 25 թուակիր նամակ մը, առաքուած Ֆիրենցէի Առաք. Նոնաէն, ՀՍ.ի նախագահ Կարդինալ Պարպերինին, կը հաղորդէ թէ Փիզայի Աբբապ.ին հրահանգած է որ Սուրբ Պորհնուրդները Հայերուն մատակարարութիւն այն առեն՝ երբ Կաթողիկէ հաւատոյ դաւանութիւնը բաժնէ:

Արեւմտեան Եկեղեցիի մէջ այդ դարուն տիրող մտայնութեան արտայայտութիւն մը, որ կանոնական մարդի մէջ առհասարակ անգիտող եղած է: Հեռու, անշուշտ այսօրուան Էկումենիկ տեսութենէն²⁹:

Ֆիրենցէի Առաքելական Նոնալը, բարձրագոյն իշխանութենէն իրեն հասած հրահանգները գործադրելով հանդերձ, կը զգար տիրող եկեղեցական կանոններուն գործադրութեան մէջ դարուն մեծ թերին. ճԿՈՒՆՈՒԹԻՒՆ՝ օրէնքը մեկնաբանելու ըստ պարագային:

1671 Յուլիս 14ին կը գրէ ան ՀՍ.ի նախագահ Կարդինալին. Ներկայապէս համբանքը Լիվորնոյի Հայերուն, որոնք եկեղեցական հաղորդակցութեան կը մօտենան, նուազած է:

Կը կարծուէր, կը գրէ շարունակելով, թէ Զաքարիա քահանայ ըլլար ատոր պատճառը: Ուշադիր քննութիւն մը ցոյց տուաւ թէ ոչ, աւելի խոր էին պատճառները, եւ էական:

Հայ հաւատացեալը կը խորշի S. Officeի պաշտօնեաներուն, թարգմաններուն եւ վկաներուն առջեւ հրապարակաւ դաւանութիւն հաւատոյ ընկէն եւ արձակում առնելէ: Մանաւանդ որ, նախապէս, առանց այս

28. AP., SO, v. I, ff. 539-540.

29. AP., SOCG, v. 223, f. 408.

ձեւականութեան, կրնար Սուրբ Խորհուրդներուն մերձեանալ: Ինչ որ տակաւին սովոր են ընել այլուր Իտալիոյ մէջ:

Սա հին զժողովութիւնը ոչ միայն չէ հարթուած, այլ աւելի ծանրացած է, այն օրէն որ Զմիւռնիոյ, Ճենովայի, Մարսիլիայի իրենց ազգակիցներուն հասաւ այս նոր կարգադրութեան լուրը, մեծ յուզում առաջ բերած է:

Անոնք «Կըսեն՝ ասով ամբողջ ազգը իբր հերետիկոս կը յայտարարուի: Ուրեմն, իրենց նախնիքը մոլորութեան մէջ ապրած ու մեռած են. եւն... ուրեմն, իրենց եկեղեցականները վատ դեր խաղացել են...»:

Զիրենք իրենց եղբայրակիցները կը մերժեն ճանչնալ իբր ազգակիցներ: Նոնսը, այս կնճռոտ հարցին լուծում չտեսնելով, կ'առաջարկէ գէթ, փոխան S. Officeի, հաւատոյ զաւանութիւնը ընդունելու պաշտօնը յանձնել միսիոնարներուն, որոնք առանձնակի կրնան ընել:

ՀՍ-ի ժողովը, 1671 Օգոստոս 3ի իր նիստին մէջ կը վճռէ Նոնսին նամակը դրկել S. Officeի ժողովին: Վասնզի ան էր միակ իրաւասուն այս խնդրի մէջ:

Ֆիրենցէի Նոնսը, իր այս գրութեամբ կը միանար, կը ձայնակցէր Փիզայի Արքեպիսկոպոսարանի Ընդհ. Փոխանորդին տեսակէտին, որ մէ կանխապէս գրած ենք: Ան լաւ տեսած էր, որ երկու հաղորդակցութեան ճանապարհին վրայ դիզել նորանոր խոչընդոտներ, յարմար՝ միայն կարծրացնելու եկեղեցական միաբանութեան ընդդիմադիր խումբին կեցուածքը:

Երկու հայ միսիոնարները, ո'րքան անհեռատես, նո'յնքան յաւակնոտ, յայպէս կուրօրէն կը գործակցէին ճիշտ այդ խումբին հետ՝ որուն դէմ կը կարծէին պայքարիլ: Յակոր Կաթողիկոս լաւ գրած էր ասոնց թէ Եկեղեցիներու միաբանութիւնը Աստուծոյ գործն է, եւ Աստուծոյ հոգին՝ սիրոյ հոգի է եւ ոչ թէ խոռվութեան³⁰:

Յակոր Կաթողիկոսին միջամտութիւնը

Երկու հայ միսիոնարներուն յախուռն գործելակերպին հետեւանքով, Լիւդովիկոյի փոքրիկ զաղութին մէջ ծագած վէճին արձագանքը անշուշտ հասած էր Յակոր Կթս-ին ականջը, թէ՛ համայնքին կողմէ եւ թէ՛ Ոսկան Վրդ. Երեւանցիին տեղեկատուութեամբ:

30. AP., SOCG, v. 429, ff. 264-265v. 1671 Յունիս 15 թուին, ՀՍ-ի ժողովի նիստի ընթացքին, խօսք եղած է նաեւ թէ Տէր Զաքարիա քահանայ, ամբաստանուած է ըստ յականի մէջ ծանր յանցանքով մը, եւ թէ Մեծ Դուքսին ականջը հասած է չշուկը, եւ անոր աքսորի մասին կը խօսուի եղեր:

Յակոբ Կթա., 1668 Սեպտ. 28 թուակիրովը, ուղղուած Տէր Բարսեղ եւ Տէր Սարգիսիմ, Կ. Պոլսէն՝ ուր կը գտնուէր ան Եղիազար Վրդ. Այնթապցիին յարուցած հարցով, «օրհնութեամբ եւ մեղադրանօք» խրատական գիր մը հասցուց անոնց:

Այնքան ժամանակ, կը գրէ ան, դուք անտեղեակ լեզուին եւ միջավայրին անընտել, պանդխտեցաք օտար երկիր, աղքատութեամբ եւ նեղութեամբ: Այժմ որ անդորրացած էք, «ընդէ՞ր է այս աղաղակս որ զձերդ կողմանէ լսեմք որ զպարզամիտ աշխարհականքն կու գայ-թակղեցուցանէք այլեւայլ խօսիւք»:

Անոնց մտքին մէջ եղած ծրագրին պատասխանել ուզելով, կը շարունակէ գրել. Եկեղեցիներուն միաբանութիւնը՝ «ի ձեռին Աստուծոյ է: Երկրորդ ի ձեռն թագաւորաց, իշխանաց եւ մեծամեծացն է, որպէս որ յառաջն ժամանակաց թագաւորքն Յունաց եւ հայրապետքն մեր ջանացին եւ ոչ եղեւ»:

Շարունակելով՝ երբեմն մեզի որդի էիք, այժմ փոխուած էք: Այն վաճառականները որ կը կարծէք թէ ձեզի լսողներ ըլլան, եւ ձեր գիտութեան հանող «ո՛չ. այլ միայն վասն Պահոց թեթեւութեան որ ի ձէնջ լսեն»: Եւ հայրաբար՝ շատ նեղութեամբ հասաք հոն, որ «կարողանաք ի թարգմանութիւնն զրոց եւ օգուտ ազգիս, եւ ձեզ յիշատակ յաւիտենից»: Ինչպէս որ մինչեւ այժմ զանգատ չէինք լսած ձեր մասին, այդպէս ալ մնացէք, մինչեւ որ մեր հոգերէն թեթեւցած «հրախիւրեմք զձեզ ի բան թարգմանութեան» եւ ուրիշ օգտակար գործերու³¹:

Իսկ եթէ անաստեղծ ըլլաք «յամենայն տեղիս զրելոց եմ որ ի ձէնջ խորշնացին իրր ի թշնամէ»: Ոնայեցէք ձեր անձին, կը գրէ, եւ ատեն մը հեռացէք Լիվորնոյէն: Եւ կը կնքէ. «Կատարողք հրամանաց մերոց օրհնին յԱստուծոյ եւ յամենայն Սրբոց եւ ի մէնջ»: Որդեսէր հայրապետի խմաստուն խրատներ: Բայց զոյգ միսիօնարները չզգաստացան:

Կաթողիկոսին 1669 Յունիս 10ի Թուղբը Լիվորնոյի համայնքին

Յակոբ Կաթողիկոս զայրացած երկու միսիօնարներուն անգույ չարախօսութիւններէն ընդդէմ իր անձին, որոնց թոյնէն վարակուած ըլլալ կը թուի նաեւ Տէր Սահակ քահանայ, Վենետիկի նախկին հոգեւոր հովիւը, այս վերջինը այդ երկուքէն զատելու համար, իր 1669 Փետր. 22ի գիրով զինքը կը նզովէ: Թուղթը գրուած է Կ. Պոլսէն, Ս. Աստուածածին եկեղեցիէն:

31. AP., SO, v. 1, f. 275. Այս թուղթին միայն խտւերէն թարգմանութիւնը ունինք, որ ՀՍ. ժողովին դիւանը հասած է Լիվորնոյէն: Բնագիրը անուշտ ընդունողին քովը մնացած է:

Նոյն տարւոյն 10 Յունիսին ալ կաթողիկոսական կոնդակ մը կը դրկէ Լիվորնոյի համայնքին, միշտ Կ. Պոլսոյ Ս. Աստուածածին եկեղեցիէն, զգուշացնելու համար զանոնք երկու միսիոնարներէն, որոնք ոչ միայն իրեն չէին հնազանդիր, այլ կը զրպարտէին եւ կը թշնամանէին:

Այս կոնդակին մէջ, յետ իր հայրապետական օրհնութեան, յետ ակնարկելու իր ազգին թշուառութեան անողոր տէրերու բռնութենէն, կը գրէ. «Սիրեցեալ որդեակներս, Բրիստոս Տէր մեր իր սուրբ բերնով պատուիրեց. Ո՛վ սուտ կը խօսի, անոր հայրը սատանան է: Այս նամակը այս զոյգ սատանաներուն համար է, որոնք բնակարան են ամէն չարիքի, կորստեան որդիներ, ինծմէ ապստամբ, Բարսեղ եւ Սարգիս չմիանձներ, խաբեքաններ զոր նզովցի ու բանադրեցի, եւ ասոր համար ալ ինծի դէմ ալ սուտ բաներ կը խօսին»: Ու կը թուէ անոնց չարախօսութիւնները.

«Առաջին՝ թէ մենք չենք դաւանիր Ս. Պետրոս Առաքեալը իբրդ զլուխ Առաքեալներուն եւ Հիմն հաւատքի, եւ հաստատութիւն բոլոր եկեղեցիներուն»:

«Երկրորդ՝ թէ մենք Պապը կը համարինք, հաւասար միւս ա՛յլ Պատրիարքներուն, եւ ոչ թէ Պետրոս ու Պօղոս զլխաւոր առաքեալներու փոխանորդ, եւ թէ չունի իշխանութիւն կապելու եւ արձակելու քրիստոնեաները»:

«Երրորդ՝ թէ կը նզովենք Լատիններուն իշխանները»:

«Չորրորդ՝ թէ անոնք որ Պապին կը հպատակին, կէս քրիստոնեաներ են, եւ ոչ կաթողիկէներ: Զանց կ'ընեմ անոնց միւս զրպարտութիւնները»:

«Սիրելի որդեակներ, ո՛վ չի՝ խոստովանիր եւ չի՝ դաւանիր թէ սուրբ Առաքեալները, Պետրոս ու Պօղոս, զլուխ Առաքելոց եւ Հիմն եկեղեցւոյ են, եւ թէ Պապը յաջորդ սուրբ Պետրոս Առաքեալին կարող է կապել եւ արձակել բոլոր քրիստոնեաները, ամօթապարտ թող ըլլայ Բրիստոսի առջեւ ու զրկուի Սուրբերուն հաղորդակցութենէն. Յուդայի բաժանակից թող ըլլայ եւ սատանայի»³²:

Կաթողիկոսը հարկ զգացեր է զրել այս կոնդակը Լիվորնոյի համայնքին, իբր հերքում երկու միսիոնարներուն բարբառնաբանութեան:

Այս կոնդակին մէջ Կաթողիկոսը կարգապահական հարց մըն ալ կը շօշափէ: Երկու միսիոնարները, հակամէտ լատին եկեղեցիի Պաճփի

32. AP., SOCG, v. 447, ff. 249-249v. ԱՄԱՏՈՒՆԻ ԵՊՍ. Կ., Ոսկամ Վրդ. Երեւանցի, 317-319. Զմիանձն որակումը երկու միսիոնարներուն կը վերաբերի: Մինչ մէկը Տէր Բարսիլոս կոչուած է, միւսը Սարգիս կը կոչուի: Գուցէ Յովհաննէս Ակոբին մկրտութեան անունը Սարգիս էր, ձեռնադրութեան առթիւ ատած է Յովհաննէս: 1668 Սեպտ. 28 թուին ալ թուղթ մը ուղղած է ասոնց Յակոբ Կթմ., հոն ալ երկրորդ անձը Սարգիս կոչուած է:

օրէնքներուն, որոնք թեթեւագոյն էին քան Հայոցը, պարզամիտ ժողովուրդին կը սորվեցնեն եղեր թէ մեղք չէ Չորեքշաբթի, Ուրբաթ եւ Շաբաթ օրերը իւղոտ կերակուր առնելը: Առ այս Կաթողիկոսը, ներողամիտ ոգիէ ներշնչուած կը գրէ. «Եթէ այդ կողմերը, – այսինքն Արեւմուտք, – այդպէս է սովորութիւնը, անկէ վնաս չկայ»: Բայց Արեւելք, կը գրէ, Թուրքիոյ մէջ, «Ծոմը պատուար մըն է մեր եւ թուրքերուն միջեւ»:

Ապա կը յաւելու. Որովհետեւ ՀՍ-ի սրբազան ժողովը զանոնք, այսինքն՝ երկու միսիոնարները, ձեզի իբր քարոզիչ տուած է, դուք խնդրեցէք Կարդինալներէն որ ձեզի այնպիսի քարոզիչներ տայ «որ սիրալիր կերպով խօսին ձեզի ձեր թերութիւններու մասին, եւ քարոզեն ճշմարտութիւնը եւ ձեր հոգիներուն փրկութիւնը»:

Ինչ որ տեղի ունեցաւ: 1669 Յունիս 21 թուին՝ երկու միսիոնարները հարկադրուեցան լքել Լիվորնոյ եւ անոնց տեղ, Հոռմ նոյն տարւոյն աշնան՝ զրկեց Բարսեղ Վրդ. էրզրումցին, որ Հոռմ կը նստէր: Սա՝ վկայուած էր աստուածաբանական ուսմանց մէջ՝ Ուրբանեան վարժարանէն, օտար էր բոլորովին վերոյիշեալ միսիոնարներուն մոլեռանդ գործերակերպէն: 1668 Յուլիս 7ի իր մէկ նամակին մէջ, զոր ջուղայեցի Պր. Գրիգորէն Կիրակոսի, ինքզինքը կը կոչէ «աշակերտ Յակոբ Կթս.ի Ամենայն Հայոց»³³:

Կը թուի թէ Յակոբ Կթս. վերոյիշեալ իր 1669 Յունիս 10ի կոնդակէն առաջ ուրիշ մըն ալ գրած է Լիվորնոյի համայնքին, ուր կը յայտարարէ եղեր, թէ իր «ազգը կաթուղիկէ է, Սրբազան Քահանայապետը իր աւագ եղբայրն է, Ս. Պետրոսի եկեղեցին սուրբ է եւն...»: Երկու միսիոնարները ուզած են այդ թուղթն ալ ձեռք ձգել, ինչպէս որ իրենց 1669 Ապրիլ 29ի գրութեան մէջ ՀՍ-ի ժողովին Քարտուղարին կը հաստատեն, բայց չեն յաջողած:

Համայնֆային քաժանութի փորձ՝ երկու միսիոնարներու կողմէ

1669 Ապրիլ 29 թուակիրով, ՀՍ-ի Կարդինալներուն ուղղուած, երկու միսիոնարները կը հետապնդեն Արեւմուտքի զաղութահայ կայաններուն մէջ մտցնել Համայնֆային Բաժանութի:

Միևնոյն թուականով նոյնիմաստ ուրիշ գիր մըն ալ հասցուցած են ՀՍ. Քարտուղարին³⁴:

Անոնք իրենց միտքը կը պարզեն 13 յօդուածով: Ամփոփենք անոնցմէ հիմնականը.

33. AP., SOCG, v. 223, f. 364.

34. AP., So, v. I, ff. 539-540.

1. Այսօր, կը գրեն, ցիրուցան հայը՝ հերետիկոս է եւ տգէտ: Կը կենցաղավարի անհաւատ Պարսիկներուն պէս. իւրաքանչիւր երկրին, ուր կը գտնուի, յարմարելով. կաթուղիկէ՝ կաթուղիկէ երկրին մէջ. լուտերական՝ լուտերական երկրին մէջ:

Իսկ անգին Արեւելք, կը գրգռեն անհաւատները միախոնարներուն դէմ. հոս ալ երկու տարիէ ի վեր՝ նոյնը մեզի դէմ կ'ընեն:

2. Իրենց կեղծ Պատրիարքը (Կաթողիկոսը՝ ըսել կ'ուզէ), Ասիոյ մէջ՝ Թուրքին ոյժով իր իշխանութիւնը կը ծաւալէ, իսկ Իտալիա, Մարսիլիա, Հոլանտա, խորամանկութեամբ՝ Նոսիրականը կը զրկէ, մատրանապետներ, փոխանորդներ: Մինչեւ այժմ այս տեղական եպիսկոպոսները զանոնք իբր կաթուղիկէ ընդունած են: Մինչդեռ, բացի նախընթանի Հայերէն, (Ունիթոսները կը հասկնայ), միւս Հայերը հերետիկոս են:

3. Երեքհարիւր տարիներէ ի վեր ազգին մէջ չեն ունեցած ոչ իսկ մէկը որ ջատագով կանգնած ըլլայ կաթուղիկէ հաւատքի: Առաքել Վրդ. Շոռթթեցին ալ չյարատեւեց:

4. Հերետիկոս Պատրիարքը (Յակոբ Դ. կը հասկնայ), լսելով թէ մենք հոս կաթուղիկէ հաւատքը կը պաշտպանենք եւ կը սրբազրենք հայ Պաշտամունքի զիրքերը, մեզ բանադրեց եւ Տէր Սահակ քահանան, յորդորելով Հայերը որ մեզմէ հեռանան. թէեւ Սրբազան Պապը «մեծ եղբայր» կ'անուանէ եւ կը դրէ Հայերուն ընդունիլ ո՛վ որ Սրբազան պապէն զրկուի, բացի մեզմէ:

5. Տեղույս Հայերը, զրդուած իրենց Կաթողիկոսէն եւ Տէր Զաքարիա քահանայէն, մեզ կ'ուզեն հեռացնել: Անոնք կը պատճառաբանեն այսպէս. ո՛չ լատին եպիսկոպոսներ, ո՛չ ալ Հոռոմ մեզ հերետիկոս կը ֆանջնայ:

Հուսկ երկու նամակագիրները, իրենց ծրագիրը կը պարզեն ՀՍ. Ժողովին Կարդինալներուն, Սփիւռքի մէջ, Արեւմտեան, կենցաղավարող Հայերուն վերաբերմամբ.

ա) Յայտարարել կրօնական ինքնութիւնը Հայերուն, որոնք իրենց կաթողիկոսներուն կը հետեւին ու կը հնազանդին. կաթուղիկէ՞ են, թէ հերժուածո՞ղ կամ հերետիկո՞ս են:

բ) Արդեօք պարոն՞ Յետսկոչումով հրապարակաւ դաւանիլ կաթուղիկէ հաւատքը:

գ) Եթէ այո՛. այս վճիռը հարկ է հաղորդել եւ ծանուցանել ընդհանուր Եկեղեցւոյ, եւ հրահանգել լատին եպիսկոպոսներուն՝ որ մերժեն տալ սուրբ Խորհուրդները, առանց կանխաւ անոնցմէ ուղղափառ դաւանութիւն պահանջելու: Ո՛վ որ յանձնառու չ'ըլլար այս պայմանին, զրկել սուրբ Խորհուրդներէ ու եկեղեցական թաղումէ:

դ) Հուսկ, կ'առաջարկեն Լիվորնոյ եկեղեցի մը կանգնել Հայոց համար. ուր կաթուղիկէ քահանաներ միայն սպասարկեն, սրբագրեալ հայ ծիսարանով, ոչ անոնք որ Կաթողիկոսէն առաքուած են:

Ուստի հին յանկերգը. Փութացնել հայ ժամասացութեան, Մաշտոցի եւ պաշտամունքի գիրքերուն սրբագրութիւնը: Այսպէս անհնարին է որ կաթուղիկէները յարատեւեն, ի մէջ այնքան հերետիկոսներուն, ուղղափառ հաւատքի մէջ³⁵:

Ուրիշ գիր մըն ալ փութացուցած են իրենց ծանօթ անձի մը որ ՀՍ.ի չրջանակին մէջ ձայն ունի, Կուլիելմոս Leslao, որպէսզի ժողովին Բարտուղարը զգուշացնէ Հայերու խորամանկութենէն:

Կը գրեն յաւակնոտ շեշտով. եթէ մեզ լռեցնեն, ալ վերջացած է, ճշմարտութիւնը հռչակաւոր պիտի չըլլայ: ... Ո՛չ հոս, ո՛չ ալ Փոքր Ասիա: Գոհ ենք որ հայ ազգը սկսաւ անդրադառնալ իր դաւանանքի մասին. ոչ միայն հոս, այլ նաեւ Վենետիկ, նաեւ Արեւելք: Կաթողիկոսն ալ, մեր թուղթը ստանալէն յետոյ է որ սկսաւ գրել ժողովուրդին թէ Պապը յաջորդ է Ս. Պետրոսի, թէ Հոռոմի եւ Հայոց եկեղեցիներուն մէջ խախտ չկայ, թէ հայ ազգը կաթուղիկէ է եւն...: Այս է արդիւնք տարակոյսին, զոր մեր թուղթը Կաթողիկոսին ուղղուած, պատճառեց³⁶:

Այս զոյգ նամակագիրներուն սնապարծութիւնը վեր հանելու համար կը բաւէ յիշեցնենք ընթերցողին, որ Յակոբ Կթա., երբ 1661 Սեպտ. 28ին իր անդրանիկ թուղթը կը գրէր Աղեքսանդր է. Պապին, նամակագիրները դեռ դպրոցական գրասեղաններուն առջեւն էին:

1669 Ապրիլ 21ին, Ֆիրենցէի Նոնսը, գրելով ՀՍ. Ժողովի Բարտուղարին, կը յայտնէ իր տեսակէտը երկու միսիոնարներուն այս հատու միջոցառումներու առաջարկին: Բացասական է դա: Կը թելադրէ իր թղթակիցին՝ կարդալ Կալանոսի ծանօթ գիրքը, որուն էջերը նշանակելու ի վիճակի չեմ, կը գրէ, առձեռն զայն չունենալու³⁷:

Օտարականը կը զգայ անտեղութիւնը, բարի հաւատքի մէջ ապրող հաւատացեալը անխտիր ենթարկել կանոնական կարգադրութեան մը, որ կը վերաբերէր միայն գիտակցօրէն հերձուածի կամ հերետիկոսութեան մէջ յարատեւող դասակարգին:

Այս երկու միսիոնարները, որոնք յաւակնած են ուղեգիրը նշել որուն ՀՍ.ի Ժողովը, պէտք էր ըստ իրենց հետեւիլ, անտեղեակ են նոյնիսկ իրենց ապրած դարուն փայլող հայ ղէմքերուն եւ ղէպքերուն, որ եղած են առաքեալները, նաեւ իրենց կեանքին գինով ալ, համա-միութենական հոսանքին:

35. AP., SO, v. I, ff. 541-542.

36. AP., SO, v. I, ff. 239-240.

37. AP., SO, v. I, f. 537.

Զանց կ'ընենք յիշատակել հոս անոնք որ ժ.Չ. դարուն փայլած են, ըլլայ Ս. Էջմիածնի թէ Սոոյ Աթոռներուն Գահակալները:

Ժէ. դարուն սկիզբէն, Կ. Պոլսոյ պատրիարքական Աթոռին վրայ, ջատագովներ եղան կաթուղիկէ միութեան՝ Յովհաննէս Ռուլ (1600-1631), Զաքարիա Վրդ. Վանեցի, 1613էն սկսեալ եւ յառաջագոյն ալ, մինչ տակաւին Վանի Առաջնորդ էր. Կիրակոս Վրդ. Երեւանցի (1641-1643), Թումա Վրդ. Բերիացի (1656-68):

Նախկոպոսներ՝ Յովհաննէս Վրդ. Եղեսպցի, այլապէս նաեւ Ուր-հայեցի ալ կոչուած է (1570-1642), Պօղոս Վրդ. Տիվրիկցի, որուն Յակոբ Կթս. փափուկ առաքելութիւններ յանձնած է, Լիվովի թեմի հայոց: Այս երկու հայ եկեղեցականներն ալ զնահատուած են Կալա-նոսէն:

Յոհան Նպս. Պարոնէր, Աղբիւնապոլսոյ Առաջնորդ, որ մահէն առաջ հետապնդեց եւ յաջողեցաւ իր Աթոռին յաջորդ ունենալ Կարապետ Վրդ. Անդրիազին, Ոսկան Վրդ. ին գործակիցը. Յովհաննէս Նպս. Ս. Յակոբայ միաբան եւ փոխանորդ Պատրիարքական (1686-87). Յով-հաննէս Յովսէփ Տիրարպէրիցի, Նպս. Սաղիմայ. Եղիա Նպս. Նի-կոլեան:

Արեւելահայքէն՝ Սահակ Արքայս. Մակուեցի, Արդար մական-ուանուած (...1702), Յակոբ Կթս. ին աջ բազուկը. Յոհան Նպս. Արդնցի. Առաքել Նպս. Շոռոթեցի (սխալ է թէ չէ յարատեւած): Ասոնք ունէին իրենց աշակերտները, հետեւորդները, գործակիցները:

Յիշելու արժանի է նաեւ Մինաս Վրդ. Թոխաթեցի (Զիլիֆտար), Առաջնորդ (1686) Պուղտանու, որուն հաղորդակցութեան ի նպաստ Կաթուղիկէ Եկեղեցիի հետ եւ սրբասուն կենցաղին կը վկայէ Վարդան Յունանեան, Ստեփանոս Լեհացի եւայլն:

Զանց կ'ընենք յիշատակել Ուրբանեան Վարժարանէն ելած վար-դապետները, որոնք առանց անջատուելու Հայոց Եկեղեցիէն, ջատա-գովներ եւ առաքեալներ հանդիսացած են համամիութենական տեսա-կէտին:

Հոռմ երկու միսիոնարներէն դաս առնելու կարօտ չէր: Տեղեակ էր, իրենցմէ լաւ, Հայոց Եկեղեցիի իրական կացութեան ժէ. դարուն:

Գասրար Սահրատին թուղթը

Պր. Գասրար Սահրատ եւս, ջուղայեցի վաճառականը, 1669 Մայիս 6ին, Լիվորնոյէն մասնակիօրէն կը ձայնակցի երկու միսիոնարներուն:

Յետ յայտարարելու թէ Յակոբ Կթս.ը մտադիր էր Հոռմ գալ, Հայ ազգին եւ Եկեղեցիին վիճակէն խօսելու համար. յետ հաստատելու թէ այս ազգը մէկտեղուած չըլլալով երկրի մը մէջ, այլ ցրուած, կաթո-

դիկոսներուն գործն ալ գժուարին է, կը գրէ. «Մեր Կաթողիկոսը՝ կաթողիկէ հաւատոյ դաւանութիւն մը գրած էր, բայց կան միանձններ որ իրեն համակարծիք չեն: Կը քանդեն այնքան որքան Կաթողիկոսը չի՝ չիներ: Անոնք ամէն ինչ նախանձէ շարժած կը գործեն, որով Կաթողիկոսն ալ հարիւր տեսակ գժուարութիւններով պաշարուած է»:

Յետ այս հաստատումին, եկեղեցիներու միջեւ միաբանութեան հարցին անցնելով, Սահրատ կը թերագնահատէ իր Կաթողիկոսին թրդթակցութիւնը՝ Հռոմի հետ. իրր թէ յետին մտքով ըլլայ այդ, Լիվորնոյէն հեռացնելու համար երկու միսիոնարները:

Մինչդեռ յիշեալ նամակագիրը կը խորհի թէ Կաթողիկոսը պէտք է նպիսկոպոսներու Սինհոդոս գումարէ, եւ ընդունի Քաղկեդոնի ժողովը: Ո՛չ թղթակցութիւնները, ո՛չ ալ եկեղեցականներ Հռոմ զրկել իրր պատգամաւոր. եւ հարցը լուծուի:

Հուսկ կը վերադառնայ երկու միսիոնարներուն առաջարկին. Ոչ մի հայ հոգեւորական, որ քրիստոնեաներուն երկիրը կու գայ, չկարենայ քահանայապետծել եթէ կանխապէս կաթողիկէ հաւատքի դաւանութիւն ըրած չէ՝ ոչ խոստովանցնել, ոչ յուզարկաւորութիւն ընել եւն...: Մեր ազգը Յոյներուն կամ Վրացիներուն պէս չէ, երբ նեղը դրուին՝ կը զգաստանան³⁸:

Կը խորհինք որ ընթերցողը ինքնիրեն կրնայ գուշակել թէ զանգակին ձայնը ուրիշ կու գայ:

Գնահատելի է այս հայ առեւտրականին բաղձանքը Հայոց Եկեղեցին հաղորդակից տեսնելու Հռոմի Եկեղեցիին հետ: Բայց այսպիսի բարդ հարցի մը մասին խորհրդատուի հովեր ստանձնելու համար, այն ալ ՀՍ-ի ատեանին, գէթ լաւատեղեակ ըլլալու էր իր ժամանակին պատմական կացութեան, ուր կը գտնուէր Հայոց Եկեղեցին:

Գասբար Սահրատ տեղեակ ըլլալով հանդերձ թէ Հայոց Կաթողիկոսին թղթակցութիւնն անգամ խոչընդոտ էր իր հակառակորդներու աչքին, կը պատգամէ Սինհոդոսի մը գումարումէն, Իսլամ թաթին տակ հեծող Եկեղեցիին, եւ այն ալ Պապերու Եկեղեցիին հետ միաբանական հարցը ծեծելու համար:

Գրքունակ դադափար, անշուշտ իրեն թելադրուած Լիվորնոյի խաղաղ ամիունքը ծուրած երկու թռչակաւոր միսիոնարներուն կողմէ: Եւ սակայն, այս վերջիններէն իրր հերետիկոս արհամարհուած հայրապետը, անաղմուկ՝ վերցնել տուած էր, երկու Եկեղեցիները զէպի միաբանութիւն տանելիք պողոտայի վրայէն գլխաւոր խոչընդոտները՝ «Ով հրաշալի նախահարք» շարականին տխուր ժամանակներուն յաւելեալ նդովքի երեք տունները. իսկ Մաշտոցին մէջ վերանորոգել հրամայած էր Հիւանդաց օծման սուրբ Խորհուրդը: Իսկ սուրբ Բաժակին

ըրախառնումին թէեւ հիմնապէս համակարծիք չըլլալով, - ինչ որ յաջորդ գլխուն պիտի ցուցնենք, - հաշտարար կեցուածք մը պիտի նախընտրէր Հոռմի պարտադրող թելադրութեան հանդէպ, խորշելով Եկեղեցիներու միջեւ սիրոյ ու միաբանութեան զօրը խզելէ, ծիսական աւանդութիւն մը, թէեւ վաղնջական, փրկելու համար:

Հոռմի կեցուածքը երկու միսիոնարներուն առաջարկին համդէպ

ՀՍ.ի Ժողովը, 1669 Մայիս 7ի իր նիստին մէջ, Կարդինալ Մէտիչիի զեկուցումով, հետեւեալ որոշումները ձեռք կ'առնէ.

1. Ֆրիենցէի եւ Վենետիկի նոնսներուն հրահանգել իշխանութիւն չտալ, առանց ՀՍ.ի Ժողովին զիտութեան, այն հայ քահանաներուն ա) որոնց ուղղափառութիւնը յայտնի չէ. եւ բ) հաւաստի չէ՝ որ սրբազրեալ Պատարագամատոյցի համաձայն պիտի պատարագեն:

2. Հսկել անոնց վրայ ալ՝ որոնք արտօնուած են:

3. Հոռմ նստող Բարսեղ Վրդ.ին (Էրզրումցիին), որ «եռանդուն եւ վարքով բարի» եկեղեցական է, պաշտօն տալ Սրբուհի Մարիամ Եգիպտացի Հայոց եկեղեցիին մէջ, տօնի օրերը Հայերուն սորվեցնէ Քրիստոնէական վարդապետութիւն:

4. Լիվորնոյ նստող երկու միսիոնարներէն մէկը Վենետիկ սահմանել, որպէսզի հսկէ այս հրահանգներուն գործադրութեան:

5. Քրիստոնէական բարոյականի գէմ ծանրապէս զանցառուները, որոնք զայթակղութիւն են, պատուահասել:

6. Լիվորնոյ կամ Վենետիկ Հայոց համար զպրանոց բանալ, ուսեալ հոգեւորականներ պատրաստելու համար³⁹:

ՀՍ.ի Ժողովը կը վճռէ ա'յնքան, ո'րքան պարտական էր ուղղափառութիւնը պահպանելու համար: Ոչինչ երկու միսիոնարներուն յաւակնոտ պահանջին, Հայոց Եկեղեցին իբր հերետիկոս կամ նոյնիսկ զանդուածովի իբր հերձուածող յայտարարելու. ոչինչ համայնքային բաժանում՝ իշխանաբար պարտադրելու գաղթականներու հայութեան, ինչպէս կը թելադրէին, իրենց ձեռնհասութեանէն ալ անդին անցնելով, երկու միսիոնարները:

Երկու միսիոնարներուն հեռացումը Լիվորնոյէն (1669 Յունիս 21)

Լիվորնոյի Կառավարիչը, հրամանով Մեծ Դուքսին, արգիլած է երկու միսիոնարներուն բնակութիւնը քաղաքին: Արդէն 13 օրերէ ի

39. AP., SOCG, v. 223, ff. 331-332, 327-328. Acta, v. 37, f. 58, n. 53.

վեր անոնք Ֆիրենցէ կը գտնուին, ուսկից Հոռոմ գրած են 1669 Յունուար 6ին նամակը եւ կը սպասեն գալիք կարգադրութեան: Կառավարիչը խոստացած է տալ անոնց նաեւ ուղեծախսը մինչեւ Հոռոմ կամ Ֆրանսա:

Յունուար 15ին Հոռոմ կը գտնուին անոնք: Գոհ ենք, կը գրեն, մեր ազգակիցներուն թշնամի դարձանք՝ Հոռոմի Եկեղեցին պաշտպանելունու համար: Դուքսէն հալածուած, զի Եկեղեցիի տեսակէտը պաշտպանեցինք: ՀՍ.ի Ժողովէն մեր ստացած թոշակէն զատ՝ վրայ տալով նաեւ ինչ որ Ֆրանսայի թագաւորը՝ ժամանակին չնորհած էր մեզի որպէսզի Արեւելք վերադառնայինք: Եւ թէ կարօտութեան մէջ են ներկայիս⁴⁰:

Ֆիրենցէի Առաքելական Նոնսը, 1669 Ապրիլ 23 իր թուակիրով, կը ճշտէ շարժառիթը միախոնարներու հեռացումին: Անոնց անձնական թշնամիները ճշնում րանեցուցած են Տոսկանայի Արքեւիսքի վրայ, սպառնալով մինչեւ 200 անդամ հեռանալ Հանրապետութենէն⁴¹:

Երկու միախոնարները, առժամեայ կերպով, Լիվորնոյ, 1669 Մայիս 27ին կը գրեն թէ զաղութին կաթուղիկէ հատուածը - 25 հոգիներ - իրենց չնորհիւ է որ կաթուղիկէ հաւատոյ դաւանութիւն ըրած են: Կ'արմատաւան ուղղափառ հաւատքի մէջ: Իսկ հերետիկոսները (sic), Ստեփանոս Էկում, Պետրոս Աւագ, նաեւ Տէր Զաքարիա, ծանր յանցանքի մէջ գտնուած, մատնուած է արդարութեան ատենը⁴²: Իսկ Կարապետ Վրդ. Անդրիանցին, Ոսկան Վրդ.ին աջակիցը, որ նոյն տարւոյն Ապրիլ 29էն ի վեր Լիվորնոյ հաստատուած է, կ'առաջարկեն որպէս թեկնածու քաղաքին հոգեւոր հովիւը ըլլալու, փոխան Տէր Զաքարիայի⁴³: Իսկ իրենց համար ալ՝ հերետիկոսութենէ եւ հերձուածէ արձակելու իշխանութիւն (թուղթ 1669 Մայիս 27):

Մեծ Դուքսին մօտ, Ֆիրենցէի Նոնսին միջամտութիւնը ապարդիւն ելած, երկու միախոնարները 1669 Յունիս 21ին վերջնական կերպով թողած են Լիվորնոյ (թուղթ 1669 Յունիս 23)⁴⁴:

Անոնք Ֆիրենցէ անցած են եւ անկէ կ'առաքեն Հոռոմ, Առաքելական Նոնսին միջոցով, ինքնապաշտպանութեան երկու նամակ, 20 եւ 25 Օգոստոս թուակիր:

Իրենց հանդէպ իրենց ազգակիցներուն թշնամութիւնը կը յառաջանայ երկու պատճառներէ. ա) Իրենց Կաթողիկոսով եւ Վարդապետներով, անոնք կը յուսային որ Ֆրանսայէն վերադարձին, գիտութիւնը ի սպաս դնելիւք իրենց աղանդիմ (sic) պաշտպանութեան. բ) Իտալիա,

40. AP., SO, v. I, 212, ff. 224-225.

41. AP., SO, v. I, ff. 282-283.

42. AP., SO, v. I, ff. 549, 539-540.

43. AP., SO, v. I, ff. 553, 539-540.

44. AP., SO, v. I, ff. 303, 243-315.

մեր միջոցաւ հրապարակուեցաւ անոնց խարէութիւնը՝ իրենք զիրենք կաթուղիկէ յայտարարել, եւ չէին: Ինչ որ տակաւին Վենետիկ կը շարունակեն ընել⁴⁵:

1669 Օգոստոս 25ի իրենց թուղթով կը գրեն. Մենք երբ որ առաջին անգամ Լիվորնոյ մտանք, այնպէս գտանք. Քաջանայ, Եպիսկոպոս, նոյն իսկ Պատրիարք մը Փոքր Հայքի, - Խաչատուր Գ. Սոյոյ Կաթուղիկոսն է ակնարկը, որ 1666 թուին Հռոմ եկած էր, եւ 1667 Նոյ. 19ին տակաւին Իտալիա կը գտնուէր, - ուղղափառ հաւատոյ դաւանութիւն ընելէն յետոյ ալ, կը գրեն, Սուրբ Բաժակը չըրախառն մատուցանելու սրամաղիր չէին: Մենք չուզեցինք լուծեամբ անցնիլ այս կացութեան ի տես, եւ տեղեկացուցինք Լիվորնոյի, Փիզայի, Հռոմի պատկան իշխանութիւնները: Կաթուղիկոսը, - Պաշտաւոր Գ. Գաղատացի, - մեզ Յափշտակիչ գայլիբ անուանելով՝ Վենետիկ փախաւ⁴⁶:

Սուտ է, կը գրեն, Լիվորնոյ իրենց ներկայութիւնը վնասած ըլլայ նաւահանգիստի առեւտուրին: Երկու տարիներ առաջ 200 էին Հայերը, 300 եղած են այժմ: Հայ տպարանը, - Ոսկան Վրդ. ին, - հոս փոխադրուած է: Միայն չորս հայեր իտալուհիներու հետ պահուած էին. այժմ 20 եղան: Թէեւ իրենց քահանաները համամիտ չեն որ հայերը հաստատուին օտարութեան մէջ:

Քաղաքական պաշտօնէութիւնը շահադիտական հաշիւներով է որ կապուած է «հերետիկոսներուն» (sic):

Հուսկ, կը գրեն, Պետրոս Սաֆար որ բանտարկուած էր, կաթուղիկէ հաւատոյ դաւանութիւն ըրած է իրենց առջեւ եւ թէ այնուհետեւ իրենց կապուած կը մնայ:

Ֆիրենցէի Նոնսին վկայութեան համաձայն, - 1669 Օգոստոս 28ի թուղթը Հռոմ ղրկուած, - գաղութին մեծ մասը կաթուղիկէ հաւատոյ դաւանութեան բանաձեւը չէ ըրած: Ոմանք միայն, որոնք լատին եկեղեցիներն ալ կը յաճախեն եւ սուրբ Խորհուրդներուն կը մերձենան: Բայց թէ ինչ է անոնց ներքին համոզումը, կը գրէ Նոնսը, կարելի չէ դատել:

Նոյն ինքն երկու միախոնարներուն տուեալներուն համաձայն ալ, 20-25 հոգիէն աւելի չեն անոնք որ իրենցմէ ճանչցուած են եւ ընդունուած իբր հարազատ կաթուղիկէ, որոնք իրենց համակիր են եւ հաւատարիմներ, եւ են անոնք՝ որ կաթուղիկէ հաւատքի դաւանութիւն ըրած են:

45. AP., SO, v. 1, ff. 316-317, Acta, v. 38, f. 3, n. 4.

46. AP., SO, v. 1, ff. 323-325. Երկու միախոնարները 1667ի Յուլիոսին վերջերը եւ Օգոստոսին սկիզբը Լիվորնոյ մտած էին: Խաչատուր Գ. Գաղատացի, Սոյոյ Կաթուղիկոսը Հռոմ եկած էր 1666 թուին. 1667ի Նոյ. 19ին զիր մը ուղղած է Հռոմ, ՀՍ. Կարդինալներուն: Լիվորնոյ գտնուած է ամբողջ 1667 Օգոստոս-Սեպտեմբեր ամիսներուն, դէպի Վենետիկ վերադարձի ճամբուն վրայ:

Ֆիրենցէէն ղէպի Լիվորնոյ վերջին այցելութեան մը առթիւ, երկու միսիոնարները 1669 Հոկտ. 7ին, կը գրեն թէ Բարսեղ Վրդ.ը (էրզրումցին), որ իրենց տեղը Լիվորնոյ պաշտօնավարելու զրկուած էր, անկողին գտած են ջերմով⁴⁷:

Իրենք, Նոյեմբեր 2ին, արդէն Հոռոմ անցած են: Անոնցմէ մէկը, Տէր Բարսեղ Հոռոմ կենալիք է, միւսը Տէր Յովհաննէս (Ակոր) Վենետիկ սահմանուած է: Կը ներկայացնեն իրենց պայմանները. իբր թոշակ 120 կ'ուզեն, վասնզի խոհանոցի ծառայութեան համար ալ պէտք է մէկը ունենան: ՀՍ.ի Ժողովը խնդիր չի հաներ. կը հաւանի: Տէր Յովհաննէս 1669 Նոյ. 6ին կը խնդրէ նաեւ որ Վենետիկի Հայերուն համար ալ պարտադիր ըլլայ Հաւատոյ դաւանութիւն ընելու վճիռը, եւ քաղաքին Պատրիարքը տեղեակ ըլլայ այս բանիս⁴⁸:

1670 Յունիս 22ի գիրէ մը, Հոռոմ գրուած, կ'իմանանք թէ Տէր Յովհ. Ակոր կը մեկնի ղէպի Վենետիկ: Տէր Յովհաննէս Ակոր, կը թուի թէ ղէպի Վենետիկ ճամբուն վրայ անգամ մը եւս ուզած է այցելել Լիվորնոյ, ուսկից 1670 Յունիս 4ին ՀՍ.ի Ժողովին կը գրէ. թէ տեղւոյն Դոմենիկեան Հայրերը, Ս. Անտոնի իրենց վանքը քաշուած, ոչ մէկ գործ ըրած ունին տեղւոյն Հայերուն համար:

Լիվորնոյ միսիոնար մը կարեւոր է: Բայց ոչ Բարսեղ Վրդ.ը (էրզրումցին կը հասկնայ) որ ոչ միայն ընելիք չունի, այլ ցարդ կատարուածը կը քանդէ: Յաճախ լսած եմ իրմէ, հայ միջավայրի մէջ ըսուած թէ ես հոս եմ, որպէսզի քանդեմ ձեր բոլոր սխալները: Անշուշտ գործելակերպը բռնի կ'ուզէ:

Տէր Յովհաննէս Ակոր, այլապէս Հոլով, իբր գրական անձ ունի այլեւայլ երկեր: 1674ին Հոռոմ հրատարակած է Քերականութիւն, որուն ազաւակալ հայերէնը ժամանակին տարածուած ալ է (Զամչ. Պատմ. հտ. Գ., 662): Ունի հոգեշահ գիրքերու թարգմանութիւններ. Պարտէզ Հոգևոր, Համահետեւումն Քրիստոսի, Խոկումն Քրիստոնէական, Ծաղիկ Զօրութեանց, Մեկնութիւն Սաղմոսաց, Ճարտասանութիւն, Ձեռագննութիւն, Սուրբերու Վարքեր եւ...: Մենք այլեւս զինքը կը թողունք: Միայն երկու խօսք ալ հայ Պատարագամտոյցի վերատեսութեան մասին, որուն հերոսը եղաւ մանաւանդ Տէր Բասիլիոս Բարսեղ:

(Շար. 3)

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊՍ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ

47. AP, SO, v. I, ff. 323-325.

48. AP, SO, v. I, ff. 372, 360, 368.

Résumé

LE CATHOLICOS YAKOB IV JOULAYEC'I
ET LES ARMÉNIENS DE LIBOURNE

MONS. GARABET EV. AMADOUNI

Continuant son œuvre de recherche sur l'histoire de l'Eglise arménienne et de ses rapports avec l'Eglise de Rome du XVe au XVIIe siècles, Mons. Amadouni en cet article aborde les problèmes historiques et épineux de la communauté arménienne de Libourne (Livorno) en Italie, sous les angles ecclésiastiques, religieux, liturgiques et prenant surtout en considération les personnes qui ont opéré en cette période historique assez difficile.

L'article traite surtout du problème suscité par deux missionnaires fanatiques arméniens vivants et opérants dans la ville de Libourne où ils essayaient d'établir un état de division dans la communauté arménienne de la ville, y créant une situation de confusion et de trouble, jusqu'à ce que la haute autorité de Rome intervienne directement, expulsant les deux missionnaires de la Ville de Libourne, le 21 Juin de l'an 1669.